

О. Д. Воробець

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

**Поширювачі семантичної моделі речення через призму
теорії словесності О. О. Потебні**

Воробець О. Д. Поширювачі семантичної моделі речення через призму теорії словесності О. О. Потебні. Стаття присвячена аналізу семантичного потенціалу поширювачів як невід'ємних складників моделі речення, для яких характерні сукупність та структурована єдність семантичного значення. Репрезентовано особливості функціонування поширювальних компонентів у семантичній структурі речення з урахуванням облігаторних тенденцій теорії словесності О. О. Потебні.

Ключові слова: мультивекторність, речення, семантика, поширювач, розширена модель, функція, предикат, ініціальна позиція, медіальна позиція, фінальна позиція, семантична структура речення.

Воробець А. Д. Распространители семантической модели предложения через призму теории словесности А. А. Потебни. Статья посвящена анализу семантического потенциала распространителей как неотъемлемых составляющих модели предложения, для которых характерны совокупность и структурированное единство семантического значения. Представлены особенности функционирования распространительных компонентов в семантической структуре предложения с учетом облігаторных тенденций теории словесности А. А. Потебни.

Ключевые слова: мультивекторность, предложение, семантика, распространитель, расширенная модель, функция, предикат, инициальная позиция, медиальная позиция, финальная позиция, семантическая структура предложения.

Vorobets O. Extenders of the semantic model of the sentence in the light of A. Potebnjas theory of literature. The article analyzes the semantic potential of extenders as integral parts of the model of sentence which are characterized by totality and structured unity of the semantic meaning. It represents the peculiarities of extending components in the semantic structure of the sentence while taking into account obligatory tendencies of the A. Potebnjas theory of literature.

Key words: multivectoral, sentence, semantics, extender, expanded model, function, predicate, initial position, medial position, final position, semantic structure of the sentence.

Тенденції розвитку сучасної лінгвістичної думки все частіше засвідчують посилення уваги науковців до проблем граматичної семантики, зокрема функціонально-семантичного потенціалу реченнєвих одиниць поширювального характеру. Ще в теоретичних концепціях О. О. Потебні звучали ідеї щодо складності семантики та функціонування окремих компонентів речення, яке видатний український дослідник репрезентував таким чином: "Речення – це граматична структура, що виражає психологічне судження, тобто поєднання двох уявлень, які утворюють складне уявлення" [16:22–23]. Доцільно зазначити, що одним із центральних об'єктів дослідження мовознавця було слово, його семантична, граматична, словотвірна структура та синтаксична функціональність, адже в кожному слові, на думку О. О. Потебні, можливо виокремити суб'єктне й об'єктне начало.

Спочатку створене в мові двояко служить підґрунтям для нового: частково воно перебудовується заново при інших умовах і по іншому початку, частково ж змінює свій вигляд і значення в цілому залежно від присутності нового, відповідно до чого поверхня мови завжди більш-менш виблискує зразками різнохарактерних пластів [16:131].

Як зазначає Ю. В. Шевельов, Олександр Потебня протягом усього свого свідомого життя жваво цікавився питаннями зв'язку мови й національності і питанням денационалізації взагалі, а на Україні зокрема. У післяшевченківські часи О. О. Потебня фактично був провідним на Україні теоретиком національного питання у зв'язку з філософією мови [15:5–6].

Мета статті – визначити поширювачі семантичної моделі речення української мови та описати їх через призму теорії словесності О. О. Потебні. Для цього необхідно розв'язати такі завдання: 1) розкрити сутність поширювача в ряді синтаксичних компонентів; 2) встановити роль поширювачів у формуванні глибинної семантики речення; 3) проаналізувати речення із досліджуваними компонентами та комплексами з урахуванням теоретичних концепцій О. О. Потебні.

Актуальність запропонованої роботи вбачаємо у вирішенні питання щодо статусу та місця поширювачів у структурній моделі речення, що на сьогодні остаточно не вирішене і залишається дискусійним. У мовознавчій науці цій проблематиці приділяли увагу Н. Д. Арутюнова [1], К. Г. Городенська [4], А. П. Загнітко [5], Г. О. Золотова [6], Н. Л. Іваницька [7], С. Д. Кацнельсон [8], В. І. Кононенко [9], Н. М. Костусяк [10], О. В. Кульбабська [11],

О. Г. Межов [12], М. В. Мірченко [13], М. Я. Плющ [14], О. О. Потебня [15; 16] Grzegorzycykowa R. [18], Milewska B. [19], Przybylska R. [20] та ін.

Традиційно українські вчені інтерпретували предикацію насамперед як відношення між елементами речення (частіше за все між підметом і присудком), іноді це відношення іменували предикативністю. За О. О. Потебнею, суть предикативності якраз і полягає у вираженні дієсловом-присудком енергії суб'єкта, який створює свою ознаку [16:112].

Так, Н. М. Костусяк зазначає, що граматичним категоріям як ядерним компонентам мовної організації властива внутрішня ускладненість, вияв якої полягає в їхній специфічній структурі, зумовленій розподілом функцій між певними формами [10:19].

За теоретичною концепцією О. Г. Межова, мінімальна семантико-синтаксична одиниця як конструктивна одиниця синтаксису має такі основні диференційні ознаки: 1) входження в одиниці вищого рангу – речення або словосполучення; 2) категорійне значення “предметність – ознаковість”; 3) семантичну функцію; 4) морфологічне оформлення; 5) здатність до реалізації у формально-синтаксичних і комунікативних позиціях речення; 6) елементарність / неелементарність; 7) валентна / невалентна сполучуваність з предикатом; 8) активність / пасивність; 9) первинність / вторинність [12:13].

У нашій теоретичній концепції поширювачі кваліфікуємо як мінімальні синтаксичні одиниці, що характеризуються сукупністю та структурованою єдністю семантичного значення, яке впливає із синтезу одного, двох чи більше компонентів, яким притаманні комбіновані семантико-синтаксичні властивості і які мають потенціал виступати в ролі синтаксеми як субстанціального, так і предикатного плану [2:13]. О. Г. Межов, беручи за основу відмінності між реченнями та іншими компонентами синтаксису, зазначає: “Речення як синтаксична одиниця-конструкція становить своєрідний цілісний комплекс взаємопов'язаних одиниць – слів або словосполучень, кожне з яких має відповідний зміст або ж служить для вираження зв'язків” [12:8].

Теза К. Г. Городенської, згідно з якою адвербіальна синтаксема як вторинна предикатна одиниця складається з двох частин: трансформованого у морфологічний іменник вихідного предикатного слова із семантикою дії, процесу, стану та аналітичної синтаксичної морфеми-прийменника, що вказує на семантико-синтаксичні відношення між двома елементарними простими реченнями, з роками не старіє, а набуває все нових і нових відтінків. Трансформація тут спрямована на предикат простого речення, котрий

із ядерної позиції переходить у периферійну, втрачаючи при цьому свої залежні інтенції [4:18].

Ієрархічна будова речення має вигляд не ланцюжка, а складної побудови, що постає внаслідок поступового приєднання залежних слів, словоформ і бінарних груп, які розташовуються відповідно до функції ближче або далі від центру, або зовсім на периферії синтаксичної зони [14:73].

Семантика структурної схеми речення і семантика компонентів його складу взаємодіють між собою, створюючи єдину семантичну структуру. Компоненти, що поширюють структурну схему речення, можуть видозмінювати і семантику речення в цілому [14:19]. При побудові реченнєвої одиниці беруть участь компоненти двох рівнів: по-перше, елементи вербального характеру, які інтерпретуються як готові одиниці, по-друге, комплекси слів і окремі словоформи поширювального характеру як готові моделі частин речення. Останні можуть або включатись у склад речення повністю або видозмінюватись уже його складі в залежності від багатьох факторів комунікативного характеру.

Поширювачі опираються або не опираються на форму одного із компонентів вербального характеру, але при жодному із варіантів не являються простим для аналізу елементом, оскільки в них є свої реченнєві зв'язки, свої можливості комбінування і об'єднання між собою.

Однією із тенденцій розвитку сучасного слов'янського синтаксису є збільшення кількісного й якісного потенціалу реченнєвих одиниць поширювальної структури, що свідчить, з одного боку, про розширення діапазону використання компонентів загальної моделі $P_o(\text{Praep} + S_x) / P_o(\text{Adverb}) / P_o(S_x + \text{Adj}_x) / P_o(S_x + \text{Adj}_x)$ ¹, а з другого боку, про збагачення різноманітними смисловими конотаціями глибинної структури речення.

Формулюючи центральну семантико-синтаксичну модель речення із поширювачами, репрезентуємо семантичний компонент у складі конструктивної моделі, яка має такий вигляд: $S + P [P_r(V_f) + P_o(\text{Praep} + S_x) / (\text{Adverb}) / (S_x + \text{Adj}_x) / (S_x + S_x) \dots]$, де S – суб'єкт, P – предикативний комплекс, P_r – предикат, P_o – поширювач, Praep – прийменник (препозитив), S₁, S₂ ... S_x – відмінкові форми субстантива, Adverb – прислівник (адвербіатив). Відповідно до

¹ **Перелік умовних скорочень:** Adj₁, Adj₂ ... Adj_x – відмінкові форми ад'єктивів; Adverb – прислівник, S₁, S₂ ... S_x – відмінкові форми субстантивів; P_o – поширювач; P_r – предикат; Praep – прийменник (препозитив); Pron₁, Pron₂ ... Pron_x – відмінкові форми займенників; S – суб'єкт; V – дієслово (вербатив); V_f – особова форма дієслова.

презентованої моделі припускаємо можливі варіативні видозміни [17:280; 3:9]:

1. $S + P [P_r (V_f) + P_o (Praep + S_x) / (S_x + S_x) / Adverb \dots]$. Поширювач входить до складу предикативного комплексу як потенційно основний предикат, як рівноправне другорядне ядро або просте поширення, необов'язкове чи замінене.

2. $S + P_r (V_f) + P_o (Praep + S_x) / (S_x + S_x) / Adverb \dots$. Поширювач функціонує на рівні із суб'єктом і предикатом, розміщуючись паралельно як складник кінцевої семантики речення. Цей тип речень можна зіставити із наявністю трьох сюжетних ліній, які йдуть паралельно одна щодо одної й на початку, в процесі або наприкінці побудови перетинаються задля забезпечення комунікативного смислу речення.

3. $S + P_o (Praep + S_x) / (S_x + S_x) / Adverb / (S_x + Adj_x) \dots$. Тип речень не передбачає вербально репрезентованого предиката, імпліцитного або відсутнього взагалі; предикатні функції в реченні виконує поширювач. Цей тип речень потенційно один із ускладнених, оскільки поширювач набуває поряд із суб'єктом максимально можливих функціонально-семантичних ознак у структурі речення.

Проаналізуємо речення моделі поширювача [під + $S_5 + S_5$] *Мати повисла у неї на шиї і не віддавала навіть під дулом автомата* (В. Дрозд). Семантика ситуації: дія агенса відбувається всупереч спрямованої на нього дії особи-каузатора. Компоненти ситуації: 1) агенс; 2) дія агенса; 3) особа-каузатор; 4) дія каузатора; 5) причина – дія особи-каузатора. Поширювальний комплекс *під дулом автомата* виражає каузальне значення, акумулюючи потенційно основну предикацію: *Мати повисла у неї на шиї і не віддавала* (основна предикація) + *Хтось знаходиться під дулом автомата* (потенційно основна предикація) → *Мати повисла у неї на шиї і не віддавала, оскільки знаходиться під дулом автомата*. Поширювач *під дулом автомата*, що займає правобічну фінальну позицію щодо вербального компонента, композиційно складаючись із трьох компонентів,

визначаємо як елемент двоядерної предикативної системи із реченнєвотвірним потенціалом.

Репрезентуємо речення *На жаль, способом маніпулювання суспільною свідомістю не нехтує майже жодний провідний вітчизняний телеканал* (з газети) – модель поширювача [способом + S_2], де подієва ситуація, відображена в наведеному прикладі з інструментальною синтаксею *способом маніпулювання*, передбачає наявність певного реалізатора в ролі агенса та відповідно налаштованого предиката, до валентної рамки якого входить також компонент у функції об'єкта.

Розглянемо також речення *Надвечір відчувалася лише всепожирююча, все затьмарююча втома й бажання лягти й геть про все, про все забути* (І. Багрянний) – модель поширювача з темпоральною семантикою [Adverb]. Семантичний компонент *надвечір* виступає в ролі компонента предикативного центру, акумулюючи потенційно основну, здатну до самостійного функціонування предикацію: *Настав надвечір* (потенційно основна предикація) + *Відчувалася лише всепожирююча, все затьмарююча втома й бажання лягти й геть про все, про все забути* (основна предикація) → *Коли настав надвечір, відчувалася лише всепожирююча, все затьмарююча втома й бажання лягти й геть про все, про все забути*. Темпоратив займає ініціальну позицію й служить виразником конкретного моменту дії, який, з огляду на важливість інформативного наповнення, не підлягає заміні. Цей поширювач залишається на межі між компонентом двоядерної предикативної системи і самостійною реченнєвою одиницею.

Отже, вивчення поширювачі семантичної моделі речення в цих вимірах сучасної української мови додає нові якості осмисленню їх місця в системі близькосторіднених, споріднених і неспоріднених синтаксичних компонентів, відкриває можливості виокремити в їх устрої питоме, відмінне, специфічне, що не виключає паралельної фіксації спільних рис із тією чи іншою одиницею, а відтак і з багатьма елементами як універсальними утвореннями.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы : [монографія] / Н. Д. Арутюнова // — 3-е изд., стер. — М. : Едиториал УРСС, 2003. — 383 с.
2. Воробець О. Д. Постпозиція поширювача семантичної структури речення у лінгвістичному вимірі / О. Д. Воробець // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки : мовознавство. — Луцьк : Східноєвроп. нац. ун., 2015. — № 6 (307). — С. 12—16.
3. Воробець О. Д. Прийменниково-субстантивний комплекс у семантико-синтаксичній структурі речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О. Д. Воробець // — Івано-Франківськ, 2012. — 20 с.
4. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Городенська // — К. : Наукова думка, 1991. — 191 с.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко // — Донецьк : ДонНУ, 2001. — 662 с.
6. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка : [монографія] / Г. А. Золотова // — 3-е изд., стер. — М. : Либроком, 2009. — 352 с.

7. Іваницька Н. Б. Дієслівні системи української та англійської мов: парадигматика і синтагматика : [монографія] / Н. Б. Іваницька // — Вінниця : СПІД Главацька, 2011. — 636 с.
8. Кацнельсон С. Д. Категории языка и мышления: Из научного наследия / С. Д. Кацнельсон ; отв. ред. Л. Ю. Брауде. — М. : Языки славянской культуры, 2001. — 864 с.
- 9 Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль : Збірник статей / В. І. Кононенко. // — К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2002. — 460 с.
10. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови: [монографія] / Н. М. Костусяк // — Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. — 452 с.
11. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : [монографія] / О. В. Кульбабська // — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. — 672 с.
12. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : [монографія] / О. Г. Межов // — Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. — 464 с.
13. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко // — 2-ге вид., переробл. — Луцьк : Вежа, 2004. — 393 с.
14. Плющ М. Я. Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні: вибрані праці / М. Я. Плющ. — К. : Вид-во Нац. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2011. — 362 с.
15. Потебня О. О. Мова. Національність. Денаціональність : статті і фрагменти / О. О. Потебня // упоряд. і вступ. ст. Ю. В. Шевельов. — Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1992. — 155 с.
16. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня // общ. ред., предисл., вступ. ст. В. И. Борковский. — М. : Учпедгиз, 1958. — Т. 1—2. — 536 с.
17. Предикат у структурі речення : [монографія] / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка. — К. ; Івано-Франківськ ; Варшава : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. — 408 с.
18. Grzegorzczkova R. Wprowadzenie do semantyki językoznawczej / R. Grzegorzczkova // — Warszawa : Wyd-wo Naukowe PWN, 2011. — 224 s.
19. Milewska B. Słownik przyimków wtórnych / B. Milewska. — Gdańsk : Wydawn. Uniw. Gdańskiego, 2003. — 291 s.
20. Przybylska R. Polisemia przyimków polskich w świetle semantyki kognitywnej / R. Przybylska. — Kraków : TAIWPN Universitas, 2002. — 608 s.